

Штагер О.А.,
аспірант кафедри природоохоронної діяльності
ДВНЗ “Донецький національний технічний університет”

Фундаментальні проблеми управління земельними ресурсами Донецької області

У статті проведено аналіз проблем, що впливають на ефективність механізму державного управління земельними ресурсами на регіональному рівні. З'ясовано, які складові механізму вимагають суттєвих доопрацювань. Запропоновані практичні рекомендації, що сприятимуть подоланню недоліків у сфері землекористування.

Ключові слова: проблема, земельні ресурси, регіон, управління, механізм, ефективність.

Штагер О.А. Фундаментальные проблемы управления земельными ресурсами Донецкой области

В статье проанализированы проблемы, влияющие на эффективность механизма государственного управления земельными ресурсами на региональном уровне. Выявлены составляющие механизма, нуждающиеся в существенных доработках. Предложены практические рекомендации по преодолению недостатков в сфере землепользования.

Ключевые слова: проблема, земельные ресурсы, регион, управление, механизм, эффективность.

Shtager O.A. Fundamental problems of management of the land resources in Donetsk region

The analysis of problems which influence on efficiency of mechanism of state administration the land resources at regional level is conducted in the article. It is found out, what constituents of mechanism require substantial revisions. Practical recommendations which will be instrumental in overcoming the failings in the field of land-tenure are offered.

Key words: problem, land resources, region, management, mechanism, efficiency.

Постановка проблеми. Останнім часом у Донецькій області значна увага приділяється питанням управління земельними ресурсами. Найбільш суттєвими проблемами для регіону є брак актуальної, повної та достовірної інформації щодо реального стану земельного фонду; розвиненого, повноцінного та сприйнятливого ринку; відповідних правовстановлюючих документів на земельні ділянки; необхідного фінансування заходів раціонального використання і охорони; планування використання земель; порушення принципу створення рівних умов господарювання; надмірна розораність сільськогосподарських земель; збільшення кількості порушених, малопродуктивних і деградованих земель; зниження родючості; скорочення обсягів природоохоронних робіт. Механізм державного управління земельними ресурсами діє неефективно, тому потребує елімінації накопичених недоліків.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Теоретичним та практичним аспектам управління земельними ресурсами присвячені наукові праці таких провідних вітчизняних вчених: В.В.Горлачук [1; 2], О.С.Дорош [3], А.Г.Мартин [4], Л.Я.Новоковський [5], А.Я.Сохнич [6], М.Г.Ступень [7], А.М.Третяк [3; 8], О.І.Шапоренко [9; 10] та ін. Поза всяким сумнівом, їх вклад є досить істотним у визначенні сутності, змісту, завдань, функцій, принципів, методів, нормативно-методичних засад, напрямів управління земельними ресурсами, що сприяє ефективному застосуванню у сфері землекористування.

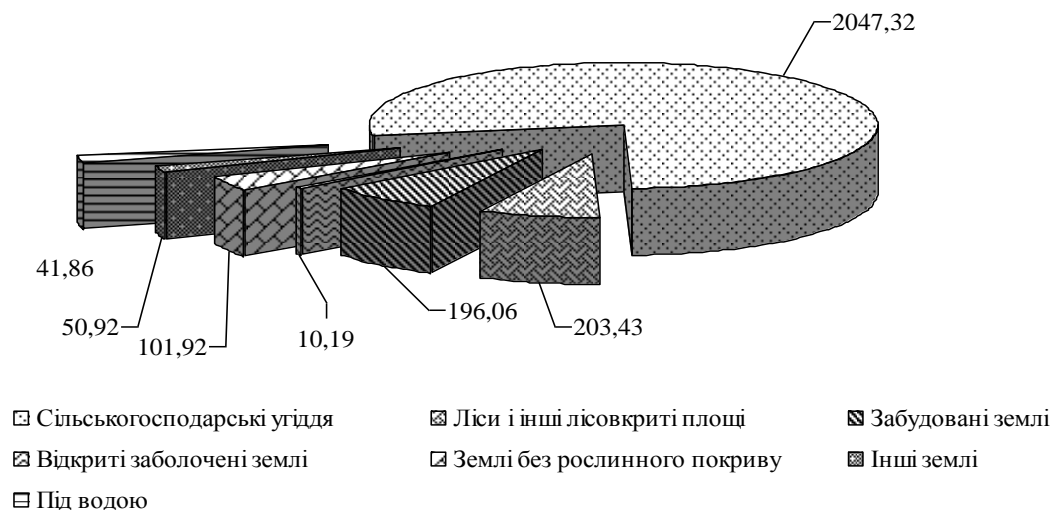
Невирішені раніше частини загальної проблеми. Регіональна екологічна політика не враховує всебічного фундаментального аналізу показників і чинників, що впливають на формування засад ефективного управління земельними ресурсами в

ринкових умовах. Детальний розгляд квінтесенції складових механізму державного управління надасть можливість удосконалення концептуальних засад у напрямі раціонального використання і охорони земель.

Метою цієї статті є з'ясування проблематики управління земельними ресурсами на регіональному рівні, а саме в Донецькій області.

Виклад основного матеріалу. Питома вага природно-ресурсного потенціалу України має наступний вигляд: 44,38% – земельні ресурси, 28,26% – мінеральні, 13,08% – водні, 9,64% – рекреаційні, 4,17% – лісові, 0,47% – фауністичні. У Донецькій області: 72,77% – мінеральні ресурси, 16,80% – земельні, 5,03% – рекреаційні, 4,84% – водні, 0,44% – лісові, 0,12% – фауністичні. Земля як один з головних компонентів ресурсного потенціалу посідає першочергове місце у 19 областях України та Автономній Республіці Крим, другорядне – у Дніпропетровській, Донецькій, Івано-Франківській, Луганській областях і лише у Закарпатській області – третє місце [11]. Такий розподіл вказує на масштабну цінність земельних ресурсів на державному рівні.

Земельний фонд Донецької області становить 2651,70 тис. га, що становить 4,40% загального земельного фонду України, 0,25% території Європи, 0,02% світу, поданий на рисунку.

Структура земельного фонду Донецької області за середніми показниками на 1 січня 2010 р., тис. га

У середньому близько 77,22% території Донецької області зайнято сільськогосподарськими угіддями, з них рілля – 62,50%. За період 2000–2009 рр. площа сільськогосподарських угідь зменшилася на 4,60 тис. га. За підрахунками кожен рік у середньому регіон втрачає близько 450 га таких земель. Багаторічні насадження, що входять до їх складу, зменшилися на 4,10 тис. га. Слід звернути увагу на незначне збільшення площі лісів та територій, що вкриті поверхневими водами. Залишається великим показник розораності, який становить 63,60%, порівняно із середньою розораністю в Україні – 59,60%, США – 19%, Німеччині – 33% тощо. Майже 70,60% ріллі області є еродованою.

Під промисловими об'єктами зосереджено майже 2% території області. Розвиток гірничодобувної промисловості призводить до того, що тисячі гектарів родючих земель є порушеними. Обсяги робіт з відновлення земельних ресурсів розглянемо в

табл. 1, але слід відмітити, що вони виконуються не пропорційно площі щорічно порушених земель і становлять у середньому від 26% до 86%.

Таблиця 1

Площа порушених, відпрацьованих і рекультивованих земель Донецької області за період 2002–2009 рр., га

	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009
Порушено	378,00	220,00	207,00	312,00	280,30	424,94	525,70	143,22
Відпрацьовано	369,00	150,00	458,30	571,20	203,20	244,74	652,46	135,79
Рекультивовано	161,00	417,00	201,00	276,40	223,60	107,50	155,28	56,96

За останні дев'ять років лише 36% з порушених і відпрацьованих земель були рекультивовані. Деградовані та малопродуктивні землі на початок 2010 р. становили 204,90 тис. га від загальної площі області. Протягом 2009 р. було консервовано лише 0,12 тис. га. Проведення робіт з рекультивації вимагають майже 25 тис. га землі. Відсутність нормативних обсягів проведення заходів з рекультивації надає промисловим підприємствам право проводити щорічні відповідні роботи на незначних площах. Слід звернути увагу, що більш усього відпрацьованих і не рекультивованих земель у Артемівському, Волноваському, Добропільському, Костянтинівському, Слов'янському, Старобешівському районах, а також у Донецьку, Горлівці та Макіївці.

У Донецькій області Головне управління Держкомзему з 2003 р. постійно займається розробкою проектів землеустрою та техніко-економічними обґрунтуваннями використання та охорони земель адміністративно-територіальних утворень за рахунок спеціальних фондів обласного та місцевого бюджетів. Загалом необхідно розробити 308 схем землеустрою. На початок другого кварталу 2010 р. в області підготовлено лише 169 проектів.

Лишається відкритою проблема збільшення кількості промислових, твердих і побутових відходів виробництва. Щорічно в області утворюється більше 5 млн т відходів. Породні відвали займають 3,754 тис. га землі, а їх кількість сягає близько 600, з яких 160 горять. На території Донецької області ними зайнято майже 2% території. Найбільшу питому вагу становлять відходи вуглевидобутку і вуглезбагачення – 70,70% (560,80 млн т). Причинами є недостатня кількість спеціалізованих полігонів та повна відсутність заводів із переробки відходів різного класу походження, переповнені звалища, що зовсім не відповідають екологічним і санітарним вимогам.

На території Донецька встановлено більше 200 великих зон забруднення і засмічення ґрунтів на площі більше 50 км², що становить 8,8% загальної території міста. З них 90% перебувають у промислово-житлових масивах і 10% – на територіях агрокультурних ландшафтів. Рівень забруднення на ділянках становить певну небезпеку для життєдіяльності населення. Згідно зі статистичними даними близько 1113 га міських земель зайняті породними відвалами, шламонакопичувачами і смітниками, на яких зосереджено близько 420 млн т відходів або більше 10% всіх накопичених у Донецькій області відходів [12].

Суттєвою залишається проблема занижених штрафних санкцій. Суб'єктам господарювання вигідно сплатити штраф, а не усунути або попередити негативні наслідки діяльності. Через це більшість приписів має декларативний характер. Перед керуючим апаратом стоїть першочергове завдання запровадження стимулюючих інструментів, що мають зорієнтувати діяльність землевласників і землекористувачів на засадах раціонального використання.

Останнім часом значної уваги потребують землі, що знаходяться на території міст або недалеко від них. Оцінна вартість цих земель має постійну тенденцію до збільшення лише за рахунок підвищеного попиту на діючому ринку, але не враховує загальний екологічний стан. Дуже повільно здійснюється грошова оцінка земель несільськогосподарського призначення за межами населених пунктів, що, у свою чергу, призводить до нераціонального використання земельних ресурсів і недоотримання коштів на виконання відповідних заходів обласними і місцевими бюджетами.

Незважаючи на це в Донецькій області поступово формується ринок земельних ділянок несільськогосподарського призначення. Найкраще продаються землі Старобешівського, Мар'їнського, Великоновоселківського районів, а також у містах Донецьк, Макіївка, Маріуполь, Слов'янськ, Харцизьк, Красний Лиман, Краматорськ тощо. У 2007 р. продано 303 земельні ділянки площею 173,30 га, що порівняно з 2006 р. більше на 36 та 82,50 га відповідно [13; 14].

Процедура продажу земельних ділянок на цей час залишається неврегульованою, оскільки не має відповідної законодавчої бази. Більшість законопроектів не розроблені або перебувають на стадії розробки стосовно регулювання ринку землі, визначення цільового призначення, процедури проведення торгів і аукціонів.

Перші продажі земельних ділянок несільськогосподарського призначення в Донецькій області відбулися у 1996 р. З кожним роком збільшується кількість адміністративно-територіальних одиниць області, де відбувається продаж землі. Наприклад, у 2000 р. земельних ділянок державної власності продано лише у 15 адміністративно-територіальних утвореннях області, то зараз продаж здійснюється на всій території регіону. З аналізу даних видно, що обсяги надходжень коштів до державного та місцевих бюджетів від продажу земельних ділянок несільськогосподарського призначення щорічно зростають.

За період земельної реформи від потенційних покупців до місцевих рад області надійшло 3103 заяви на викуп земель несільськогосподарського призначення загальною площею 1945 га. На початок II кварталу 2010 р. в приватну власність юридичним та фізичним особам для здійснення підприємницької діяльності продано 2515 земельних ділянок несільськогосподарського призначення площею 1825 га на суму 579 млн грн. Від продажу земель до бюджетів надійшло 519 млн грн. У табл. 2 розглянуто динаміку продажу земельних ділянок несільськогосподарського призначення за період 2000 – I півріччя 2010 рр. на підставі аналізу даних, що надані Головним управлінням Держкомзему Донецької області.

Таблиця 2

Динаміка продажу земельних ділянок несільськогосподарського призначення Донецької області за період 2000 – I півріччя 2010 рр.

	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2008	2009	I півріччя 2010
Кількість, од.	40	140	144	174	206	171	419	325	35
Площа, га	33,80	17,55	20,16	81,72	125,37	63,25	747,00	142,64	7,4
Вартість, млн грн	3,49	4,49	4,46	9,82	27,50	9,92	243,00	694	4

Продаж земель несільськогосподарського призначення дає можливість зменшити бюджетний дефіцит і розв'язати низку соціально-економічних проблем регіону і держави. Лишається необхідність суворого обмеження продажу земель нерезидентам України або суб'єктам підприємницької діяльності, що мають іноземних засновників.

Незадовільною залишається робота з інвентаризації земель таких міст, як Сніжне, Докучаєвськ, Держинськ і Володарському, Добропільському, Костянтинівському районах, де проінвентаризовано від 7 до 17% площі земель населених пунктів і 5-26% площі земель несільськогосподарського призначення за межами населених пунктів. Практично не проводиться робота з інвентаризації земельних ділянок і відсутні правовстановлюючі документи на землю державної та комунальної власності, природно-заповідного, історико-культурного призначення, лісового фонду, земель запасу, що призводить до численних порушень.

Станом на 1 квітня 2010 р. інвентаризацію земель несільськогосподарського призначення за межами населених пунктів області виконано на площі 82,29 тис. га, що становить 44,5% від загальної площі цих земель (184,78 тис. га), а в населених пунктах на 174,31 тис. га – 48,16% від загальної площі. У 2009 р. проінвентаризовано 2,21 тис. га земель населених пунктів та 1,70 тис. га земель несільськогосподарського призначення за межами населених пунктів. Основним фактором, що стримує проведення зазначеного виду робіт, є незадовільне фінансування з боку місцевих рад і держави, занижка платоспроможність землекористувачів.

Дуже повільно відбувається затвердження меж міст постановами Верховної Ради України, що, безумовно, не дає можливості проводити в повному обсязі роботи із складання схем і альбомів землеустрою, об'єктивно підходити до грошової оцінки земель тощо. Станом на 1 січня 2010 р. загальна площа населених пунктів становить 361,90 тис. га, земель несільськогосподарського призначення за межами населених пунктів – 184,78 тис. га. За інформацією відділу оцінки та ринку землі станом на 1 травня 2010 р. по Донецькій області оновлення нормативної грошової оцінки земель несільськогосподарського призначення за межами населених пунктів проведено на площі 28,01 тис. га, що становить 15,16% від їх загальної площі.

Держава недостатньо приділяє уваги проведенню перевірок з дотримання вимог земельного законодавства, раціонального використання та охорони земель. Найбільша кількість порушень виявлена на землях промисловості, житлової та громадської забудови, сільськогосподарського призначення. Основними порушеннями є відсутність правовстановлюючих документів, самовільне зайняття земельних ділянок, невиконання приписів посадових осіб. У табл. 3 розглянемо динаміку проведення відповідних перевірок, що оприлюднені ІРЦ “Реформування земельних відносин в Україні”.

Таблиця 3

Динаміка проведення і результати перевірок дотримання вимог земельного законодавства в Донецькій області

	Роки	
	2009	I півріччя 2010
Проведено перевірок, шт.	3064	672
Виявлено порушень, шт.	2233	532 (з них 127 повторно)
Видано приписів, шт.	1938	527
Складено протоколів, шт.	999	108
До адміністративної відповідальності притягнуто, осіб	756	101
Накладено штрафів, тис. грн	154,3	20,927
Стягнуто штрафів, шт.	359	7
Сума стягнутих штрафів, тис. грн	63	7,684
Усунуто порушень, шт.	1287	377
Загальна площа усунутих порушень, тис. га	53,6	7,385

На виконання заходів Програми розвитку земельних відносин і охорони земель у Донецькій області на 2006–2010 рр., що затверджена рішенням Донецької обласної ради від 23 грудня 2005 р. № 4/31-739, у 2009 р. за рахунок усіх джерел фінансування були передбачені кошти у сумі 57714,40 тис. грн, у тому числі: з обласного бюджету – 14080,00 тис. грн; бюджетів міст і районів – 23835,50 тис. грн, коштів підприємств та інших джерел – 19798,90 тис. грн. Основні заходи реалізуються з метою виконання завдань щорічної Програми економічного та соціального розвитку Донецької області за розділом “Розвиток земельних відносин”. Станом на 1 січня 2010 р. виконано заходів на загальну суму 49303,55 тис. грн (85,43% від запланованих), у тому числі за рахунок: обласного бюджету – 5823,39 тис. грн (41,36%); бюджетів міст та районів – 9987 тис. грн (41,9%); коштів підприємств та інших джерел – 33492,9 тис. грн (169,2%). Відповідно до рішення обласної ради від 28 квітня 2009 р. № 5/22-657 за розділом “Охорона навколишнього природного середовища” на охорону, раціональне використання земель та мінеральних ресурсів у 2009 р. було витрачено 68826,90 тис. грн. За рахунок обласного фонду охорони навколишнього природного середовища профінансовано 30925,00 тис. грн, підприємствами особисто – 23441,50 тис. грн і з інших джерел – 1460,40 тис. грн [15]. Аналіз вказує на відсутність фінансування заходів за рахунок місцевого і державного фондів у цей період.

Останнім часом значна увага приділяється приватизаційним процесам у галузі землекористування. Їх впровадження має підвищити інвестиційну привабливість регіону. Правом на приватизацію скористалися близько 772,90 тис. громадян. Наприкінці 2009 р. приватизовано 785362 земельні ділянки загальною площею 111381 га, а у 2008 р. відповідно 16283 площею 6042,40 га. Характерною ознакою поточного етапу приватизації стала якісна зміна структури покупців у бік об’єктів комерційного призначення.

Активно відбувається продаж прав оренди земельних ділянок на строк до 50-ти років шляхом проведення аукціонів. Невизначеність процедури проведення земельних аукціонів змушує органи місцевого самоврядування утримуватись від прийняття регуляторних актів. Особливо це стосується сільських, селищних рад, рад малих та середніх міст, для яких надходження від плати за землю є основним джерелом фінансування місцевого розвитку. Проведений аналіз динаміки продажу на земельних торгах вільних земельних ділянок та прав оренди за 9 місяців 2009 р. свідчить, що за вказаний період в Україні продано 132 ділянки площею 41,97 га вартістю 33987,95 тис. грн. Найбільшу кількість земельних ділянок продано у Закарпатській (31), Рівненській (30) і Львівській (16) областях. А прав на їх оренду – 257 на загальну суму 23707,00 тис. грн. Лідерами продажу стали Кіровоградська (50), Донецька (27), Сумська (27), Рівненська (24) області.

Обробка даних наростаючого підсумку продажу та оренди земельних ділянок в Україні станом на 1 листопада 2009 р. вказує, що за місцем надходжень грошових коштів Донецька область посідає 5-те місце – 427064,80 тис. грн після м. Київ (3847842,62 тис. грн), Одеської області (821782,75 тис. грн), Львівської (660580,65 тис. грн) та Київської (577176,39 тис. грн) [15].

Жваво ведуться роботи з обміну сертифікатів, що гарантують право власності на земельну ділянку, на державні акти. Вже на початок II кварталу 2010 р. цей документ одержали всі громадяни, що звернулися з відповідними заявами до адміністрацій та міських рад.

З 234,7 тис. власників сертифікатів на право на земельну частку (пай) виготовлено 230,1 тис. державних актів на право власності на земельну ділянку, що

становить 98%. З них 227,8 тис. (97,1%) – видано. Не звернулися із заявами щодо заміни сертифікатів на державні акти до відповідних органів 4599 (2%) громадян: документи перебувають у стадії переоформлення права спадщини – 791, нотаріально не переоформлено право на спадщину (встановлюється спадщина) – 1782, змінили місце проживання та іноземні громадяни – 649, не мають бажання (не визначились) – 481, інші стримуючі причини – 896.

Іншою болючою проблемою є розпайовання землі. Лише чверть власників земельних паїв використовують одержані ділянки самостійно, а решта, не маючи можливості обробляти землю власними силами, здає її в оренду. Площа земель, переданих в оренду власникам земельних часток (паїв), згідно з укладеними договорами, становить 989,76 тис. га або 67,9% від площі розпайованих земель. Переважна більшість договорів оренди (33,8%) укладено строком на 6–10 років – 59 940 (33,8%).

Загальна сума виплати за оренду земельних часток (паїв) в 2009 р. становить 225,2 млн грн, а у 2010 – 254,51 млн грн. Серед форм плати за оренду земельних часток (паїв) домінує грошова форма – 52,4%. За 2009 р. фактична виплата орендної плати становить 98,3%. З початку 2010 р. кількість договорів оренди землі з відсотком орендної плати від 3-х і більше порівняно з 2009 р. збільшилася на 23 608. Фактично виплачено за I квартал 2010 р. 4927,54 млн грн (1,9%).

Головним напрямом на шляху до ефективного управління має стати плідна співпраця населення з органами виконавчої влади, і навпаки. Держава, у свою чергу, має забезпечувати засади екологічного інформування, всебічного співробітництва із засобами масової інформації, громадськістю і завжди сприяти активізації громадських екологічних рухів, залучаючи найширші кола мешканців області до природоохоронної діяльності.

Висновки. Пріоритет економічних інструментів над екологічними зумовив порушення екологічної рівноваги, особливо в регіонах з підвищеним рівнем техногенного та антропогенного навантаження на земельні ресурси. Існуючий механізм державного управління земельними ресурсами потребує удосконалення, насамперед, аналізу джерел негативного впливу на стан земельних ресурсів і недоліків у сфері управління землекористуванням:

- обмежене фінансування природоохоронних заходів і нецільове використання грошових коштів, які повинні спрямовуватися на виконання натурних робіт і усунення правопорушень, що зумовлює збільшення навантаження на власника та користувача землею реалізувати відповідні заходи за власний кошт;

- повільне виконання інвентаризації, розмежування земель державної та комунальної власності, оновлення нормативної грошової оцінки, моніторингу, встановлення меж населених пунктів, схем і альбомів землеустрою, незатвердження остаточно меж міст і адміністративно-територіальних одиниць, нецільове використання наданих коштів, обмеженість контролюючих заходів дотримання вимог земельного законодавства та занижка відповідальність;

- недосконалість законодавчої бази: більшість актів є прийнятими ще за радянських часів і не відповідають вимогам сьогодення; наявність суперечностей, особливо в Земельному кодексі; відсутність належних умов функціонування ринку земель, оскільки немає відповідних регуляторних актів і нормативних документів “Про ринок землі” щодо проведення процедури земельних тендерів, торгів і аукціонів; неврегульовані правовстановлюючі документи на землі державної та комунальної форм власності, земель природно-заповідного та історико-культурного

фонду, земель запасу, що збільшує кількість порушень учасників земельних відносин і знижує надходження від здійснення цивільно-правових угод;

– незатверджені нормативи фактичних обсягів проведення рекультивації залежно від площі порушених і відпрацьованих земель, відповідальність за невиконання запланованих і заохочення за понад заплановані обсяги, терміни проведення технологічного та біологічного етапів. Багато недоліків пов'язано з виготовленням проектної документації, порядком надання і передачі земель після проведення комплексу робіт з рекультивації;

– система управління станом довкілля області та земельними ресурсами представлена великою кількістю відповідних структур державного та місцевого значення, але їх діяльність здебільшого носить декларативний характер і має низький рівень реалізації заходів;

– недосконалість фіскальних інструментів управління і заходів стимулювання, відсутність заохочувальних важелів;

– занижений рівень екологічної освіти і культури, невідповідність працівників галузі землекористування кваліфікаційним вимогам, безвідповідальність, плинність, корупція;

– незначне інформування населення та участь громадськості під час розв'язання проблем природоохоронного характеру, обмежене міжнародне співробітництво;

– проблеми політичного, економічного та соціального характеру в межах держави.

Перспективи подальших досліджень в даному напрямі зможуть визначити оптимальні умови функціонування державного механізму управління земельними ресурсами на засадах раціонального використання та охорони земель.

Список використаних джерел

1. Горлачук В. В. Земельний менеджмент : навч. посіб. / В. В. Горлачук, І. М. Песчанська, В. А. Скороходов. – К. : Професіонал, 2006. – 192 с.
2. Управління земельними ресурсами : підручник / [В. В. Горлачук, В. Г. В'юн, І. М. Песчанська та ін.] ; за ред. В. В. Горлачука. – 2-ге вид., випр. і переробл. – Львів : Магнолія 2006, 2007. – 443 с.
3. Третяк А. М. Управління земельними ресурсами : навч. посіб. / А. М. Третяк, О. С. Дорош ; за ред. проф. А. М. Третяка. – Вінниця : Нова Кн., 2006. – 360 с.
4. Мартин А. Г. Проблеми державного земельного кадастру в Україні / А. Г. Мартин. – Режим доступу : http://www.myland.org.ua/userfiles/file/AGMartyun_cadastre.pdf
5. Новаковський Л. Я. Соціально-економічні проблеми сучасного землекористування / Л. Я. Новаковський, М. А. Олещенко. – К. : Урожай, 2009. – 276 с.
6. Моніторинг земель : підручник / А. Я. Сохнич [та ін.]. – Львів : Манускрипт, 2008. – 263 с. : табл. – (Управління земельними ресурсами). – Бібліогр. : с. 249–261.
7. Теоретичні основи державного земельного кадастру : навч. посіб. / [М. Г. Ступень, Р. Й. Гулько, О. Я. Микула та ін.] ; за заг. ред. М. Г. Ступеня. – 2-ге вид., стер. – Львів : Новий Світ, 2006. – 336 с.
8. Третяк А. М. Земельна політика та земельні відносини: соціально-економічні і духовні аспекти розвитку : монографія / А. М. Третяк, В. М. Другак. – К. : ННЦ ІАЕ, 2007. – 184 с.
9. Шапоренко О. И. Эколого-экономические аспекты землеустройства в ходе реформирования земельных отношений : монография / О. И. Шапоренко. – Донецк : Норд-Пресс: ДонГАУ, 2003. – 387 с.
10. Шапоренко О. І. Управління станом і використанням сільськогосподарських земель у регіоні : монографія / О. І. Шапоренко. – Донецьк : Норд-Прес: ДонГАУ, 2004. – 503 с.
11. Руденко В. П. Географія природно-ресурсного потенціалу України / В. П. Руденко. – Львів : Світ, 1993. – 237 с.
12. Стратегия экологической политики г. Донецка до 2020 года / Министерство охраны окружающей природной среды Украины, Донецкий филиал государственного учреждения

“Государственная экологическая академия последипломного образования и управления”. – Донецк : [б.и.], 2008. – 68 с.

13. Регіональна доповідь про стан навколишнього природного середовища в Донецькій області у 2006 році / Міністерство охорони навколишнього природного середовища України. Держуправління охорони навколишнього природного середовища в Донецькій області. – Донецьк, 2007. – 167 с. – Режим доступу : <http://www.menr.gov.ua/cgi-bin/go?node=reg%20dop%2006>

14. Доповідь про стан навколишнього природного середовища в Донецькій області у 2007 році / Міністерство охорони навколишнього природного середовища України. Держуправління охорони навколишнього природного середовища в Донецькій області. - Донецьк, 2008. – 111 с. – Режим доступу : <http://ecodon.org.ua/showpublication.php?section=0&page=1&order=header&dir=asc>

15. ІРЦ “Реформування земельних відносин в Україні” = Моя Земля (земельно-правовий і аналітичний ресурс). – Режим доступу : <http://myland.org.ua>